

ségűek, s az oszét fonémrendszernek sokkal mélyrehatóbb tanulmányozását teszik lehetővé, mint akár a régibb, akár az újabb nyelvészeti feljegyzések.

Munkácsi Bernát számára a finnugor nyelvek iráni kapcsolatainak kérdése nem elszigetelt problémát jelentett. Szinte azt mondhatjuk, hogy ez a probléma egész életművét átszötte, s nemcsak azokban a munkáiban áll az előtérben, amelyeket az iráni jövevényszók kérdéseinek szentelt, hanem felbukkan csaknem minden tanulmányában. Így találkozunk lépten-nyomon az iráni—finnugor kapcsolatokra vonatkozó megfigyelésekkel a Vogul Népköltési Gyűjtemény bevezető tanulmányaiban és kommentárjában is. Ilyen irányú munkásságának utolsó termése a Tzettesnél fennmaradt alán nyelvemlék megfejtése volt. Ebben a tanulmányában teljes mértékben láthatjuk érvényesülni nagy kombinatív készségét és kitűnő oszét nyelvismeretét.

Munkácsi Bernát nem érthette meg azt a korszakot, amelyben a finnugor hangtörténeti kutatások és a múlt homályából egyre nagyobb számban előbukkanó régi iráni nyelvek — most napjainkban éppen a baktriai nyelv emlékei kerültek napvilágra — lehetővé tették volna a tőle felvetett kérdések helyesebb és időtállóbb megoldását. De az az önfeláldozó, úttörő munka, amelyet e cél elérése érdekében végzett, maradandó megbecsülést biztosít számára tudományunk történetében.

K. PALLÓ MARGIT

MUNKÁCSI BERNÁT JELENTŐSÉGE A MAGYAR TURKOLÓGIÁBAN

Amikor az Akadémia fennállásának 100 éves évfordulóját ünnepelte, NÉMETH GYULA akadémikus „Akadémiánk és a keleti filológia” című felolvasásában (1927. jan. 3), a magyar turkológusoknak két nagy csoportját különbözteti meg: Az első a finnugor stúdiumok talajából nő ki, s csak másodsorban foglalkozik török filológiai kérdésekkel. Ennek az iskolának megalapítói: Húnfalvy Pál és Budenz József. A másik csoport képviselői is a magyar nyelv és őstörténet talaján állnak, de intenzívebb munkásságot mégis a keleti filológia terén fejtenek ki. Az iskola megalapítója: Vámbéry Ármin.

A Húnfalvy és Budenz alapította irányzat, az első csoport harmadik nagy képviselője Munkácsi Bernát. Jelentőségét a magyar turkológia történetében, csak úgy tudjuk felbecsülni, ha számba vesszük milyen nagy részt vállalt a XIX. század utolsó s a XX. század első negyede ez irányú nyelvésztörekvéseinek megvalósításában, és ismerjük azokat a történeti és személyi összetevőket, amelyek belőle, Budenz kiváló finnugor nyelvész tanítványából, a török nyelvekkel is behatóan foglalkozó, turkológiánkban új korszakot nyitó, tipikus magyar nyelvészt formálták.

Amikor Munkácsi Bernát 1878-ban az egyetemre lépett, a komoly tudományban nem volt probléma többé sem a magyar nyelv eredetének, sem pedig török elemei jövevény voltának kérdése, de munkásokra várt az ugor nyelv-közösségből kilépő magyarság további sorsának tüzetes felderítése. A hatásaiban biztosan kimutatható, de sem etnikailag, sem pedig kronológiai és geográfiai szempontból nem rögzíthető török nyelvi és művelődési hatás, mely az urali őshazától a honfoglalásig szakadatlanul érte a magyarságot, a közeledő ezredéves évforduló hangulatában aktuális problémája volt a tudós világnak,

amelyhez avatott és avatatlan egyformán hozzászólt, s amelynek hatása alól Munkácsi Bernát sem szabadulhatott, annál kevésbé, mert hiszen már kisdíák korában Kőrösi Csoma Sándor és Reguly Antal őshazakereső ábrándjai lelkesítették.

De Budenz tanítványa nagyon jól tudta, hogy elégséges történeti forrás híján a kérdést megvilágítani másképpen, mint nyelvünk török elemeinek alapos átvizsgálásával, nem lehet. Azért hozzászólt és a nyelvészet fegyvereivel tudatosan készült fel arra, hogy ezt a nemzeti szempontból elsőrendű fontosságú kutatási területet kivegye a dilettánsok kezéből és művelését az akkori európai tudomány színvonalára emelje. Megtanult törökül, s még mielőtt szófejtő munkásságával, speciális munkaterületén feltűnt volna, megjelent alapos felkészültségről tanúskodó „Csuvas és kazán-tatár nyelvtudomány”-a (NyK. XVI, 313–20), majd a „A jakut genitivus” című (NyK. XVII, 151–56) rendkívül finom megfigyelőre valló dolgozata, amelyben helyesbíti BÖTHLINGKnek az állítólag jelöletlen jakut genitívusról vallott felfogását.

1882-ben, mindössze 22 éves korában, egy akadémiai díjra is méltatott és egész későbbi szófejtő munkásságára jellemző tanulmányával (Nyr. XI, 56–61) a „Török jövevényszavaink”-kal lép előnk első ízben Munkácsi, mint az a nyelvtudós, aki érdeklődése főtérületéről, a magyar érdekű turkológiai kutatások terére viszi át a finnugor nyelvtudomány fejlett munkamódszerét.

Előtte 12 évvel (1870-ben) írta meg BUDENZ híres bíráló jelentését (NyK X, 67–135) VÁMBÉRYnek a gyarlóságában is fontos összefoglaló munkájáról, a „Magyar és török-tatár szóegyeztetések”-ről (NyK. VIII, 109–89). Ennek fontossága éppen abban rejlett, hogy alkamat adott a szigorú bírálatra, amellyel BUDENZ lezárja az évszázadokra visszamenő felelőtlen magyar–török rokonítások és délibábos szóegyeztetések korát. VÁMBÉRY nyolcadfélszázra menő, ötletszerű egyeztetését gondosan áttanulmányozva, négy csoportra osztja: 1. helyes v. egyelőre helyeselhető, 2. látszatos, 3. helytelen és 4. felesleges egyeztetésekre. Mire azonban a MUSz. munkálataival elkészült, tapasztalatain okulva, már maga BUDENZ is sok mindent másképpen lát. Az előzőleg helyesnek ítélt magyar–török egyeztetések egy részét visszautalja az ősi szókinésbe és fordítva. Állandóan figyelemmel kíséri az új szófejtő irodalmat és pl. BÁLINT GÁBOR „Párhuzama” nyomán (1877) maga is gondolkozni kezd török jövevényszavaink egy csoportjának látszólag mongolos jellegén (NyK XX. és XII), ami Munkácsi Bernátnak is gondot okozott és több későbbi tanulmányának tárgya (vö. pl. KSz II, 193). Röviden, hangtani meggondolások alapján, a már megrostált török kölcsönszók is, időről időre más-más kategóriába vándoroltak, de a szófejtés ügye lényegében nem haladt előre, mert hiányoztak új, a kutatást megtermékenyítő szempontok.

Itt kapcsolódik a magyar–török kölcsönhatások bűvárlatába Munkácsi Bernát, a maga rátermettségével, kiművelt agyával és amint FOKOS jellemzi nekrológiájában (Nyr. 66 : 61–63), a csak kivételes szellemeket jellemző intuícióval.

Különös érdeklődése a nyelvek jövevényszavai, az összehasonlító nyelvtudománynak a múltba világító fáklyái iránt, ahogy maga nevezi „A magyar népies halászat műnyelvé”-ben (Ethn. IV, 165), már egyetemi éveiben, a csángó nyelvtanulmányaiban megmutatkozott (Nyr. X, 203–5), mikor figyelme a vizsgált nyelv idegen elemeire is kiterjedt. Ugyanúgy később votják nyelvtanulmányaiban sem mulasztja el gondosan kiszemelgetni a nyelv kölcsönszavait (NyK XVIII, 55–153 és 428–47). Ezt a természetében rejlő haj-

landóságot a finnugor etimológiai kutatások módszereinek vizsgálatával tudományosan is igyekszik megalapozni. Ehhez a kettős komoly bázishoz járul pluszként mint harmadik tényező, a néprajzi, mitológiai és művelődéstörténeti szempontokat is bámulatos találékonysággal felhasználó gazdag fantáziája. Már ennek az említett bemutatkozó tanulmányának két színes etimológiája: a *szőlő* és *hangya*, meglepő újszerűséggel hat BUDENZ szigorúan fonetikai szabályokra felépített, lakonikus etimológiai után, de egyben prototípusai is Munkácsi Bernát szófejtő munkássága pozitív és negatív értékű későbbi etimológiáinak.

A *szőlő*-ben pl. (Nyr. XI, 58—61) — egyik legszebb etimológiájában — a tények és összefüggések ösztönszerű megérzésével rátalál az eredetileg bogyót jelentő magyar szó ugyanolyan jelentésű török hangtani megfelelőjére, levonja belőle a ma is helytálló hangtani következtetéseket és egy későbbi cikkében (KCsA. I, 231—34) „Foglalkozott-e a keleti magyarság szőlőműveléssel” érdekes történeti háttérrel egészíti ki. — A *hangya* esetében ellenben (Nyr. XI, 193—97) belevész a túlméretezett tárgyi alapba és elsikkadnak a hangtani nehézségek: „mivelhogy az állatvilág sok apró páriájának neve idegenből való”, mondja, így a többi között törökből kölcsönzött szavunk a *szűnyog* és *serke* is, a hangyának is innen valónak kell lennie és egy csomó analóg esetre hivatkozva, bonyolult hangtani következtetésekkel, végül is sikerül töröknek minősítenie egy finnugor szót. Pedig BUDENZ MUSz.-ról írt alapos tanulmányában megállapítja Munkácsi, hogy „csakis a szabályos hangmegfelelések megállapításával nyerhetünk elsősorban biztos kritériumokat a szóhasználatához” (Nyr. XII, 52). Munkácsi Bernát azonban nem egyoldalú nyelvész, hanem a néprajz kiterjedt birodalma minden zúgának alapos ismerője is, úgyhogy amikor szerencsés intuícióval rátapint egy-cgy szó idegen eredetére, akkor nemesak a hangsor lebeg előtte, hanem a tárgyi kapcsolatok ezer szála, s így könnyen megeshet, hogy az összeeső jelentések komplexumában a hangtani problémát nem a maga végén fogja meg, vagy más esetben elsikklik felette.

Találó példa a nála domináló tárgyi szempont természetére a *dió* etimológiája, amely minden látszat ellenére végül is diadalt arat, de mint Munkácsi maga mondja, kemény dió volt. — A *dió* a magunkkal hozott szókinés tartozéka. Az uráli őshazában azonban nem termett diófa. Így valószínűleg a vándorlások korának török kölcsönzése lesz, mint több gyümölcsnevünk: *alma*, *körte*, *szőlő* és maga a *gyümölcs* szó is. Egyezteteti tehát a vele jelentésben közel álló csuvas *šüklü* „mogyoró” szóval, majd korrigál rajta és amikor GOMBÓCZ ebben az új formájában sem fogadja el az etimológiát, hívva intuíciójában és a világos tárgyi bizonyítékokban, makacsul kitart eredeti elgondolása mellett; tovább kutat, öt ízben tér vissza a szó magyarúzatára (NyK. XX, 472—73; XXI, 116; KSz IV, 256; IX, 294—5; XX, 131—5), mígnem Kāšgarī *jaqar* adatában megtalálja végre a magyar szónak saját maga által is kikövetkeztetett, legvalószínűbbnek tartott átvett hangalakját. Az etimológiát azután LIGETI akadémikus mognor *Džiaq* „dió” adata végleg szentesíti (NyK. XLVIII, 242).

Hogy a túlságosan kiszélesített tárgyi alap hangtani vonatkozásban útvessztőt is jelenthet, az nem zárja ki annak a ténynek helyénvaló megállapítását, hogy a Munkácsinál kihangsúlyozott tárgyi szempont önmagában mennyire indokolt. Gondoljunk csak Munkácsi Bernátnak a magyarság vízi életét és népies halászatát tanulmányozó dolgozataira, ezekből születtek pl. a hálófajtákat jelentő *gyalom* és *czége* etimológiái, vagy a *czötkeny* növénynév, amelynek rostjából fonták a kerítőhálót (Ethn. IV, 165—203 és 161—301). A természet-

rajzi eredetű kölesönszavaink különösképpen érdekelték Munkácsit, művelődéstörténeti szempontból nagy jelentőséget tulajdonított nekik és sok őstörténeti megállapítása épül rajtuk, így a magyar—bolgár—török érintkezések Kaukázus vidéki elmélete is.

Értékes megoldásokhoz segítették Munkácsit kiterjedt rokonnyelvi ismeretei is. A csak valamennyire is részletező etimológiája tele van finnugor vonatkozású utalásokkal, analógiákkal, és nála tapasztaljuk először, hogy egy magyar etimológia igazsága rokonnyelvi csuvas jövevényszóra épül fel. Ilyen a sokat elgáncsolt *vályú* szó. Ez esetben is tárgyi körülményekből születik az ötlet. Ennek a baromtyénysztési felszerelésnek is onnan kell származnia, ahonnan legtöbb háziállatunk neve is való, mint: a *bika*, *ökör*, *tulok*, *tinó*, *borjú*, *kecske* stb., vagyis honfoglalás előtti bolgár—török jövevényszónak kell lennie. Bármennyire képtelennek látszik is ez a származtatás szókezdő *v*-je miatt, meg kell fontolnunk, hogy ugyanez a jelentésű szó, *βαλ* hangalakban megvan a nyugati cseremiszből is. A magyar és cseremiszből szó közös forrása csak az ócsuvas nyelv lehetett, amiből önként következik, hogy a csuvas *v*-protézis nem újkeletű, s akkor honfoglalás előtti török jövevényszavaink egyik, eddig számba nem vett kritériuma is lehet. Ezt a felfogását minden hitetlenkedő kritika ellenére is fenntartotta, a kérdésre négy ízben is visszatér (Nyr XVI, 261—63; NyK. XXI, 100 és 473; KSz. VII, 253), de igazolását már nem élhette meg. Vö. UAJb. XXXI., 240—243.

A bemutatott „Wörter und Sachen” összefüggések, továbbá a finnugor nyelvek tanúsága fontos elemével Munkácsi Bernát fellazította és jótékonyan megtermékenyítette török szófejtő irodalmunk korábbi egyoldalú, merev talaját.

Munkácsi Bernát etimológiáinak vázolt belső felépítésén kívül van egy másik jellegzetessége is. A szófejtésből adódó hangtani tanulságot szereti összefoglalni a fejtegetés végén, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy a honfoglalás előtti török jövevényszavaink hangállapotáról alkotott felfogásunkat állandóan bővítse és tökéletesítse. Hogy levont hangtani megállapításai mennyiben helytállóak, az mindenkor a fentebb jellemzett tárgyi alap természetének és a török hangtörténeti tudás akkori színvonalának a függvénye. Annyi azonban bizonyos, amint az a Nyr., NyK., Ethn., majd a KSz. ismertető rovataiból is világosan kitűnik, hogy Munkácsi Bernát élénk figyelemmel kísérte a külföldi turkológiai irodalmat, tudomást szerzett a kutatások minden újabb mozzanatáról és a megismert eredményeket lekiismeretesen tanulmányaiba szötte. Részben ez a magyarázata, hogy régi etimológiáihoz ismételtelen visszatér, javított kiadásukat adja, hiszen szófejtő munkássága nagy időt, egész fél évszázadot tölt be, s ezalatt nagy lépésekben haladt előre a nyelvtudomány.

A magyarságra gyakorolt török nyelvi- és művelődési hatás kezdeteit már ő is az ugor együttélés korára teszi és nyelvi bizonyítékait többek között a *hód* és *hattyú* szavunkban látja (Nyr XXIV, 259—60). A vándorlások korának mintegy 1000 esztendejét, már 1882-ben (Nyr XI, 57) mai felfogásunknak megfelelően, csak más elnevezéssel: 1. ókornak, a több csuvas nyelvjárásból származó ócsuvas hatás korának nevezi. 2. középkornak, a Pannóniában letelepedett kunok és besenyők hatása a honfoglalás után. A 3. az újkor, a közvetlen és közvetett oszmánli hatás kora, és hozzáfűzi, idézem: „melyekre nézve szükséges kikutatnunk az egyes csoportokat szorosabban jellemző kritériumokat s az eddigi vizsgálatok eredményeit azok alapján különválasztani és csoportosítani. Hálás tanulmányul szolgálhat különösen az első, a legnagyobb

török hatás vizsgálata". Munkácsi Bernát ennek a méreteiben legnagyobb és időben legrégibb korszaknak a megismerését tűzte ki maga elé kiegészítő élet-célul finnugor tanulmányai mellé, s ehhez a kitűzött célhoz híu maradt haláláig. A honfoglalás előtti korszak török kölesönzéseinek jellemző kritériumait pedig már 1887-ben (Nyr. XVI, 263) a következőképpen látja: 1. A köztörök *z* el-lenében a magyarban és csuvasban *r*-t találunk. 2. A köztörök *-k*, *-g* nek a magyarban és csuvasban magánhangzó felel meg. 3. A szókezdő köztörök *j*-nek egy átmeneti *d'*, *ž* fokon keresztül a magyarban és csuvasban *sz*—*ś* felel meg. 4. Az első szótagbeli köztörök *a* vokalisnak a magyarban és csuvasban *i*, ill. *ī* felel meg. 5. A köztörök *o*-, *u*-val szemben a magyarban és csuvasban *v*-nmutatkozik. Joggal kérdezhetjük, arányban áll-e mai többlettudásunk az azóta eltelt több mint 70 esztendővel.

BUDENZ említett jelentése egy csupán külső hangalakra épített, magyar—török szóegyeztető korszakot zár le. Töbrendbéli csuvas hangtani tanulmányával megvetette török jövevényszavaink vizsgálatának tudományos alapjait. Munkácsi Bernát tehát már munkássága kezdetén szilárd talajra lép, de a mesterétől átvett török hangtörténeti örökséget nemcsak felhasználta, hanem gyarapította is, így többek között kitűnő „Csuvas nyelvészeti jegyzetei”-vel (NyK. XXI, 1—44). Egy jó emberöltő után, a XX. század elején azonban újra égető szükséggé vált török jövevényszavaink újbóli megrostálása és összefoglaló kiadása. Ezt az újabb korszakhatárt jelentő munkát, amelyre Munkácsi Bernát is gondolt, elvégezte GOMBÓCZ ZOLTÁN a „Honfoglalás előtti török jövevényszavaink” című művében (1908), s hogy a rostában közel 40 jó etimológiával több maradt, mint amennyi különben lett volna, az Munkácsi Bernát lelkes, ernyedetlen szorgalmú munkásságának köszönhető. Az ő szófejtő munkásságának igazi értékét azonban nem ez a számszerűség fejezi ki, hanem az etimológiáiból áradó kimeríthetetlen indíték, ötlet és ösztönzés új lehetőségek meglátására.

Munkácsi Bernát gazdag turkológiai vonatkozású tanulmányaiból — mint amilyenek: A magyar nemzet törökségéhez (Ethn. VI, 23—91), A török műveltség hatáskora (Ethn. VI, 135—9), Az ugor népnevezet eredete (Ethn. VI, 349—87), Hun nyelvemlékek szókinsünkben (Ethn. XII, 396—404), A magyar őshaza kérdése (Ethn. XAI, 65—87) stb., amelyekkel állandóan az érdeklődés középpontjában tartotta és helyes irányba terelte a magyar—török kapcsolatok kutatásának nemzeti érdekű ügyét — ez alkalommal szándékosan szófejtő munkásságát emeltem ki, mert ez az a gerinc, amihez minden egyéb művelődés- és őstörténeti megállapítása is fűződik. A nyelvtudományhoz nem értő ellenfelei a szemére is lobbantották, hogy egész múltunkat nyelvészeti bogarászásokból akarja felépíteni.

De Munkácsi Bernát a honfoglalás előtti magyar—török érintkezések és a finnugor együttélés idején elszenvedett közös iráni hatás koránál messzebbre is nézett és látott. Rendkívül foglalkoztatták a feltehető uráلتáji nyelvrokonság problémái, amint azt már a Budenz-Albumban (1884) megjelent kezdeményező értékű cikke: „Az áltáji nyelvek számképzése” is elárulja. Akadémiai székfoglalójában is, a magyar összehasonlító nyelvtudomány jövő feladatairól beszélve, az uráلتáji nyelvcsaládok egybehasonlító szótárának és grammatikájának megírását sürgeti.

Hárn az kutató területén, a finnugor, az iráni és a török szófejtő munkásságában elért eredményeinek mintegy összefoglaló szintézisét adja „Az uráلتáji népek”-ről szóló nagy tanulmányában (HEINRICH GUSZTÁV, Egyetemes

irodalomtörténet IV), amelyben művelődéstörténeti, néprajzi és nyelvi adatokkal is bizonyítotttnak látja az urálaltáji nyelvek szorosabb együvé tartozását.

Török szófejtő irodalmunk történetében BUDENZ „Jelentése” (1870) és GOMBOCZ ZOLTÁN „Bulgarisch-türkische Lehnwörter”-je (1912), a két korszakhatárt jelző munka után, egy harmadik kritikai elme rostájában már fenn fognak maradni Munkácsi Bernátnak azóta megírt új és a maguk idejében el nem fogadott, rehabilitált etimológiái is, és be fog igazolódni, hogy a honfoglalás előtti török jövevényszó réteg kifejtésében s ezzel kapcsolatban őstörténetünk megvilágításában a múltban senkinek sincs annyi érdeme, mint Munkácsi Bernátnak.